

8. ГРОМАДСЬКА ДУМКА ЩОДО РОЛІ НАУКИ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У країнах Євросоюзу науку сприймають не лише як головний чинник економічного зростання і побудови суспільства знань, а як невід'ємну частину культурних досягнень Європи, що забезпечує основу для покращення здоров'я і благополуччя європейських громадян. Для здійснення дієвого діалогу науки і суспільства в країнах Євросоюзу в рамках спеціального проекту Євробарометру здійснюється постійний моніторинг громадської думки стосовно різноманітних проблем розвитку науки. Наша держава, на жаль, не спромоглася забезпечити участь України у цих важливих крос-культурних дослідженнях, які дають можливість отримувати об'єктивну інформацію про реальний стан суспільства з цих питань, сприяють формуванню високої культури і ствердженню європейських цінностей.

Науковці Інституту соціології НАН України декілька разів у рамках масових опитувань відстежували громадську думку стосовно вітчизняної науки і науковців за певними фрагментарними індикаторами (1998, N=1200; 2003, N=1500; 2008, N=1800). З 2014 р. Інститут соціології розпочав моніторинг громадської думки стосовно вітчизняної науки. Дані опитування 2014 р. (N=1800) дали змогу оцінити сприйняття населенням вітчизняної науки та її ролі в суспільстві за чотирма показниками: ставленням до вибору професії вченого; рівнем довіри до учених; уявленням про можливість/неможливість розвитку української держави та економіки без розвитку вітчизняної науки; авторитетністю вітчизняних учених серед українських громадян. Дані опитування 2015

року (N=1802) дозволили проаналізувати громадську думку з більш широкого кола питань, зокрема з'ясувати уявлення громадян щодо стану, ролі і перспектив розвитку, інтересу громадян до світу науки, їх обізнаності з досягненнями НАН України, головних джерел інформації населення щодо новин науки і техніки тощо. У моніторинговому дослідженні 2016 року (N=1802) ми продовжували відстежувати позицію громадян за кількома важливими показниками.

8.1. Оцінка стану науки в Україні

Враховуючи складність питань стосовно наукової сфери, ми виокремили серед респондентів для більш точної діагностики сприйняття населенням вітчизняної науки групу найбільш компетентних у цих питаннях громадян, тих, хто одночасно відповів, що їм цікаві новини науки й техніки і вони добре ознайомлені з досягненнями Національної академії наук України. На думку найбільш компетентних респондентів (n=156), за даними опитування 2015 р., стан науки в країні знаходиться практично на середньому рівні (4.7 бали за 10-бальною шкалою, де 1 означає дуже поганий стан, а 10 – дуже добрий).

У *Табл. 1* представлені масові оцінки стану науки, перегруповані з 10-бальної у 5-бальну шкалу для більш зручного наочного сприйняття. Отже, у порівнянні з 2003 р. серед пересічних громадян України вдвічі збільшилася частка тих, хто оцінює існуючий стан науки в країні як поганий. Таку оцінку дав кожний п'ятий респондент (а кожний десятий оцінив його як дуже поганий!). Суттєво поменшало і тих, хто оцінює нинішній стан науки на середньому рівні. Частки тих, хто оцінив стан української науки як поганий, скоріше поганий або середній, між пересічними і найбільш компетентними у цих пи-

Таблиця 1

**Динаміка оцінки стану науки
в Україні у масовій свідомості, %**

Оцінка стану	2003 (N=1500)	2015	
		N=1802	n=156 (найбільш компетентні респонденти)
Поганий	10	21	17
Скоріше поганий	33	29	32
Середній	43	25	24
Скоріше добрий	12	8	20
Добрий	3	2	5
Важко відповісти		15	2

таннях громадянами майже однакові. А от високих оцінок серед найбільш компетентних громадян значно більше⁴, ніж серед населення в цілому (25% і 10%, відповідно, оцінили нинішній стан як скоріше добрий або добрий).

У порівнянні стану вітчизняної науки зі світовим рівнем упродовж усіх років спостереження переважають негативно-песимістичні оцінки (Табл. 2). За період 2003–2008 рр. значно зменшилася частка громадян, які вважають, що наука в Україні «дещо відстає», проте частка тих, хто не визначився, істотно збільшилась. За період 2008–2015 рр. частка тих, хто вважає, що українська наука відстає від світового рівня, загалом, зросла (з 61% до 69%). При цьому статистично значима відмінність зафіксована за альтернативою «суттєво відстає». Цей негативний тренд частково нівелює зростання частки громадян, на думку яких наука в Україні відповідає світовому рівню (з 6% до 12%).

Оцінки найбільш компетентних у сфері науки громадян з цього питання помітно відрізняються від загально-масових оцінок. Співпадають лише частки тих,

⁴ Тут і далі зазначено лише ті відмінності, для яких існує статистична значимість відмінностей на рівні одного або п'яти відсотків.

Таблиця 2

**Динаміка оцінки вітчизняної науки у порівнянні
зі світовим рівнем у масовій свідомості, %**

Порівняльна оцінка	2003 (N=1500)	2008 (N=1800)	2015	
			N=1802	n=156 (найбільш компетентні респонденти)
Суттєво відстає від світового рівня	39	38	43	38
Дещо відстає від світового рівня	37	23	26	32
Загалом, відповідає світовому рівню	8	6	8	14
Відповідає, а по деяким позиціям навіть випереджає світовий рівень	–	–	4	14
Важко відповісти	16	33	19	3

хто зазначив відставання (більшою або меншою мірою) української науки від світового рівня. В середині ж цих груп є певні відмінності: серед найбільш компетентних респондентів ступінь відставання оцінюється трохи м'якше. Найбільш суттєві відмінності спостерігаються за оцінюванням відповідності вітчизняної науки світовому рівню. Серед пересічних громадян кожний десятий зазначив, що українська наука відповідає світовому рівню, а серед найбільш компетентних – кожний четвертий (12% і 28% відповідно). При цьому половина найбільш компетентних громадян (14%) вважають, що з окремих позицій наука в Україні навіть випереджає світовий рівень!

8.2. Про перспективи розвитку вітчизняної науки

Стосовно перспектив розвитку вітчизняної науки оцінки громадян змінюються дещо хвилеподібно (Табл. 3). Після суттєвого скорочення у 2008 р. чисельності тих, хто вірив в успішний розвиток науки в країні в найближчі роки, і тих, хто сподівався на збереження досягнутого рівня, частка оптимістів у 2015 р. зросли. Так, частина громадян, на думку яких стан вітчизняної науки в найближчі роки не зміниться, досягла рівня, зафіксованого в 2003 р., і склала трохи більше третини респондентів. Частка ж «чистих» оптимістів, хоч і збільшилася майже до п'ятої частини опитаних, проте так і не досягла рівня 2003 р. Кількість громадян, на думку яких стан науки в країні погіршиться, залишається на рівні 2008 р. Песимістично оцінює перспективи вітчизняної науки кожний п'ятий респондент. Зазначимо, що і серед звичайних, і серед групи найбільш компетентних у питаннях науки громадян зафіксовано однакові частки тих, хто вважає, що стан науки в нашому суспільстві не зміниться або погіршиться. Проте серед найбільш обізнаних громадян майже третина (31%) сподівається на покращення стану української науки в найближчі роки, що значно більше ніж серед населення в цілому.

Таблиця 3

Динаміка оцінки перспектив розвитку вітчизняної науки у масовій свідомості, %

Стан вітчизняної науки в найближчі роки...	2003 (N=1500)	2008 (N=1800)	2015	
			N=1802	n=156 (найбільш компетентні респонденти)
Погіршиться	16	20	21	21
Залишиться без змін	37	28	36	36
Покращиться	28	13	18	31
Важко відповісти	19	39	26	12

8.3. Роль вітчизняної науки в модернізації українського суспільства

В уяві пересічних громадян переважає сприйняття незначної ролі вітчизняної науки в модернізації суспільства (Табл. 4). Серед респондентів найбільша частка (39%) оцінює роль науки в українському суспільстві як незначну (або зовсім незначну), 28% опитаних оцінюють її як посередню, п'ята частина (19%) – як значну (значну або дуже значну). При цьому частки тих, хто оцінив роль науки як незначну, практично однакові і серед пересічних, і серед найбільш компетентних з питань науки громадян. Близькі серед цих двох груп і частки тих, хто оцінив роль науки в суспільстві як посередню. Проте серед найбільш компетентних громадян незрівнянно менше невизначеності і суттєво більше тих, хто оцінює роль науки як значну і дуже значну.

Оцінки стану, ролі і перспектив вітчизняної науки безпосередньо пов'язані між собою. Чим вище громадяни оцінюють нинішній стан науки в країні, тим більше серед них тих, хто вважає, що рівень вітчизняної науки відповідає світовому рівню, що наука в Україні відіграє значну

Таблиця 4

Оцінка громадянами ролі вітчизняної науки
в розвитку й оновленні українського суспільства, %

Роль науки загалом	2015	
	<i>N=1802</i>	<i>n=156 (найбільш компетентні респонденти)</i>
Зовсім незначна	15	17
Незначна	24	19
Посередня	28	29
Значна	13	22
Дуже значна	6	12
Важко відповісти	14	1

роль у розвитку суспільства, а її стан в найближчі роки має покращитися. І, навпаки, чим нижче в масовій свідомості сприймається існуючий сьогодні стан вітчизняної науки, тим гірше він оцінюється за іншими параметрами.

Загалом, більшість населення розуміє визначальну роль науки в сучасному суспільстві. За даними моніторингового дослідження 2016 р., 79% респондентів зазначили, що суспільство не може існувати без науки. Причому, чим вище рівень освіти громадян, тим більше серед них тих, хто поділяє цю думку (67% – із початковою або середньою освітою, 78% – із середньою спеціальною освітою, 85% – із вищою освітою). Тих, хто вважає, що суспільство може існувати і без науки, обмаль – 6% (15% респондентів зазначили, що їм важко оцінити роль науки в суспільстві).

8.4. Довіра населення до вчених

За даними моніторингу 2014 р. ученим НАН України довіряли 35% населення, що було набагато вище рівня довіри громадян до Уряду, Верховної Ради, ЗМІ тощо. У 2015 р., в умовах поглиблення системної кризи в суспільстві, чергової хвилі зубожіння населення, хронічної загрози дефолту, трагедії воєнного протистояння на Сході, масового розчарування людей у політичних силах, які декларативно обіцяли подолати в країні корупцію, правове свавілля, диктат олігархів, рівень довіри до вчених України досяг безпрецедентної позначки – 51%. У минулому 2016 р. він залишився практично на тому ж рівні (48%). Такий рівень довіри серед головних соціальних інститутів в українському зневіреному багатостраждальному суспільстві сьогодні має лише церква – 50%; (зазначимо, що найвищий рівень довіри в українському суспільстві сьогодні зафіксовано тільки до волонтерів – 53%). Для порівняння, Президенту, Уряду, Верховній

Раді, ЗМІ влітку 2016 р. довіряли, відповідно, 11%, 7%, 6% і 21% населення. Треба також зазначити, що серед респондентів, які довіряють вітчизняним ученим, лише 6% довіряють цілком, 42% – переважно. Серед тих, хто не довіряє, 6% респондентів не довіряють зовсім, 10% – переважно не довіряють.

8.5. Уявлення громадян про можливість/неможливість розвитку української держави та економіки без розвитку вітчизняної науки

За даними моніторингу 2014 р. більшість населення (63%) вважала розвиток української держави та економіки неможливим без розвитку вітчизняної науки. Влітку 2016 р. цю думку підтримало ще більше громадян (74%) – дві третини населення, у т. ч. 45% опитаних вважають це абсолютно неможливим, а 29% – скоріше неможливим. Слід зазначити, що суттєве збільшення в масовій свідомості розуміння неможливості розвитку української держави та економіки без розвитку вітчизняної науки відбулося виключно за рахунок збільшення категоричних оцінок *абсолютної* неможливості таких процесів (з 34% у 2014 р. до 45% у 2016 р.). Такий сценарій можливим (скоріше чи абсолютно) вважає незначна частка громадян (5%). На думку 13% респондентів це неможливо в одних областях, проте можливо в інших. Для кожного десятого респондента (9%) було важко визначитися з цього питання. Аналогічно залежності розуміння людьми ролі науки в сучасному суспільстві від рівня їх освіти, з'ясовано, що чим вище рівень освіти громадян, тим більше серед них тих, хто вважає розвиток української держави та економіки неможливим без розвитку вітчизняної науки (64% – із початковою або середньою освітою, 72% – із середньою спеціальною освітою, 81% – із вищою освітою).

8.6. Авторитетність вітчизняних учених серед українських громадян

На чії ж рекомендації, на думку громадян, має спиратися влада при розробленні програми розвитку України? Як свідчать дані моніторингових опитувань 2014–2016 рр., перш за все, на рекомендації українських учених (Табл. 5). Статистично значимі відмінності з цього питання спостерігаються за чинниками освіти і місця проживання. Так, серед респондентів із вищою освітою 40% вважають, що влада, насамперед, має спиратися на рекомендації вітчизняних учених, із середньою спеціальною освітою – 31%, а з початковою чи просто середньою освітою – 25%. Серед мешканців міста Києва також значно більша частка громадян поділяє таку думку (43%; для порівняння: серед сільських жителів так думають 27%).

Певна річ, на позицію людей з цього питання суттєво впливає чинник довіри до науковців. Серед тих, хто довіряє вченим України, 40% вважають, що влада при розробленні програми розвитку України має спиратися насамперед на рекомендації українських учених, серед тих, хто не довіряє їм, таких значно менше – 26%.

Таблиця 5

Розподіл відповідей на запитання анкети
«На Вашу думку, на чії рекомендації повинна спиратися влада при розробці програми розвитку України?», %

На рекомендації...	2014 (N=1800)	2016 (N=1802)
Вітчизняних учених	35	33
Представників бізнесу та керівників підприємств	24	21
Іноземних експертів	24	25
Політиків і державних діячів України	20	26
Громадських організацій України	19	17
Важко відповісти	26	23

8.7. Інтерес громадян України до світу науки

У моніторингу 2015 р. було поставлено запитання: «Наскільки Вам цікаві новини науки і техніки?». Виявилось, що кожний другий українець цікавиться новинами науки й техніки (для 13% опитаних вони дуже цікаві, для 38% – досить цікаві). Для порівняння. Питання розвитку науки і техніки цікавлять половину жителів країн Європи (53%). При цьому 40% респондентів зазначили, що вони поінформовані з цих питань. Проте 40% опитаних і не зацікавлені, і не поінформовані в цій галузі [1].

Незважаючи на те, що половина українців досить активно цікавиться науково-популярними новинами, із досягненнями науки і техніки НАН України ознайомлена невелика частка населення – 10%, при цьому дуже добре ознайомлені 1% і досить добре – 9% громадян. Майже половина українців (48 %) різною мірою, але хоча б якось ознайомлена з досягненнями науки і техніки НАН України. Взагалі не знають про них 42% респондентів.

Серед основних джерел інформації з питань розвитку науки більшість європейських респондентів назвали телебачення (65%), Інтернет (35%) і газети (33%) [1]. Аналогічно для переважної більшості українців домінуючим джерелом інформації про досягнення науки і техніки є телебачення (60%). Друге місце посідає Інтернет (39%), третє – газети (23%). Книги, як джерело такої інформації, використовують тільки 6 % опитаних.

8.8. Ставлення українських громадян до вибору професії вченого

Неоднозначно виглядає ситуація з престижністю професії вченого. З одного боку, громадська думка оцінює її досить високо. За даними моніторингового опитування 2012 р., ця професія входила в число найбільш престижних і займала п'яте-шосте місце серед 31 найменування найрізноманітніших за рівнем кваліфікації й освіти професій, після таких видів професій/занять як “міністр”, “депутат”, “керівник банку”, “директор заводу”, “адвокат, юрист”. Більшість опитаних (63%) оцінювали престиж, повагу до професії вченого на високому рівні, кожний п'ятий – на середньому, а кожний десятий – на низькому. На запитання «Як змінився престиж професії вченого в Україні за останні роки?», за даними попередніх опитувань, приблизно половина відповідала «знизився». За даними 2015 р. 40% громадян зазначили, що престиж професії вченого в Україні за останні роки суттєво або дещо знизився. Майже третина (29%) опитаних вважають, що престиж науковців залишився без змін і тільки 12% зазначили, що він «дещо або значно підвищився». Тенденцію зниження престижу зафіксовано у всіх регіонах України незалежно від статі, віку, освіти і місця проживання респондентів. Серед найбільш компетентних респондентів падіння престижу зазначили ще більше – 65%.

Водночас соціальна привабливість професії вченого в масовій свідомості залишається високою. За даними 2014 р., 71% українських громадян, якщо б близька їм людина вирішила стати вченим, схвалили б такий вибір, у т. ч. безумовно схвалили – 34%, радше схвалили – 37% (вагався з відповіддю кожний четвертий-п'ятий (23%), сприйняли б це негативно 7% респондентів).

Схвальне ставлення до вибору професії науковця переважає в усіх соціально-демографічних групах. Цілком закономірно, що серед тих, кого цікавлять нові наукові відкриття, ступінь такої схвальності вищій, аніж серед тих, кого взагалі ніякі новини не цікавлять (82% і 56% відповідно). Слід підкреслити усталеність соціальної привабливості професії вченого в суспільній свідомості: у 2003 р. більшість українських громадян (71%) була готова схвалити вибір близької людини стати науковцем. Проте за даними інших досліджень (зокрема опитування, проведеного Міжнародним кадровим порталом HeadHunter Україна у вересні 2014 р., N=1200), професія вченого знаходиться в десятці найменш престижних професій.

Отже, на рівні суспільної свідомості існує протиріччя між престижністю професії вченого (як складного порівняльно-оцінювального уявлення людей щодо важливості, визнання, популярності професії в суспільстві з урахуванням його соціокультурних, ціннісних особливостей) і повагою до цієї професії. Дійсно, оцінка об'єктивних параметрів сучасного стану науковця в соціальній ієрархії (перш за все, за критерієм заробітної плати) досить низька, що не дивно для суспільства, в якому гроші стали головним мірилом успіху в житті. Проте повага людей до професії вченого залишається високою.

Для підвищення престижу професії вченого в Україні необхідно забезпечити якщо не західні, то хоча б близькі до них умови роботи вчених. Поки цивілізовані стандарти в сфері науки не будуть забезпечені, талановита молодь буде виїжджати з країни. Невипадково, на думку більшості українських громадян (78%), уряд сьогодні робить замало для того, щоб стимулювати інтерес молоді до науки.

Масова свідомість віддзеркалює об'єктивне погіршення ситуації в сфері науки. В уяві пересічних грома-

дян переважають негативні оцінки її стану, зокрема у порівнянні зі світовим рівнем. Роль науки в модернізації українського суспільства сприймається здебільшого як незначна. Проте переважна більшість населення країни розуміє визначальну роль науки для розвитку сучасного суспільства, а довіра громадян України до вітчизняних учених залишається найвищою серед основних соціальних інститутів.

На тлі фактично незацікавленості нинішньої держави і бізнесу в науці в Україні існує суспільний запит на розвиток вітчизняної науки. Об'єктивно нинішній стан науки визначає наш завтрашній день, можливість зайняти або не зайняти гідне місце в ЄС та світі загалом. Суб'єктивно у масовій свідомості зберігається високий рівень довіри до вітчизняних науковців і розуміння важливої ролі науки в суспільстві.

Науковці мають виправдати довіру своїх співвітчизників і об'єднати зусилля в пошуках шляхів оновлення суспільства, збереження країни і зростання добробуту населення, неухильно дотримуючись у своїй діяльності принципів наукової об'єктивності і соціальної відповідальності. Завданням держави, як інструмента організації життєдіяльності суспільства, має бути збереження накопиченого за покоління українців наукового потенціалу як унікальної складової національного багатства, створення умов для плідної роботи науковців і постійне використання в роботі всіх гілок влади висновків і пропозицій учених.

Література

1. Special Eurobarometer 401. Responsible Research and Innovation (RRI), Science and Technology. Report. – 2013. – [Conducted by TNS Opinion & Social at the request of the European Commission, Directorate-General for Research & Innovation].

9. ЗАКЛЮЧНІ ЗАУВАЖЕННЯ

Отже, аналіз питань, пов'язаних із змінами державного устрою, способу життя, духовних цінностей, культурних кодів цілого суспільства, є вкрай складною проблемою. У теоретичному плані існує нагальна потреба в розробленні фундаментальних соціально-філософських категорій і понять, що на відповідному рівні узагальнення давали б можливість аналізувати масштабні історичні зрушення у житті суспільств. Ця потреба стала особливо відчутною в останні десятиріччя, коли значна частина дослідників з різних причин відмовилася від категорії суспільно-економічної формації. Чимало з них знайшла вкрай спрощений спосіб вирішення цієї теоретичної проблеми, замінивши категорію формації на категорію цивілізації. Проте це малопродуктивний і далекий від науки шлях. Хто б як не ставився до категорії суспільно-економічної формації, але вона досить ґрунтовно розроблена у вітчизняній і світовій науці. Нічим не пояснене її відкидання, не використання її за ідеологічними мотивами виводить нас за межі наукових пошуків у сферу політики й ідеології. Це не означає, що категорія «суспільно-економічна формація» має статус недоторканості. Вона не тільки може бути піддана критиці, навіть більше — вона має бути піддана позитивній критиці з позицій сучасних наукових (підкресливо — наукових) знань. Без цього вона перестане бути позитивною науковою категорією. Що ж стосується категорії «цивілізація», то вона, по-перше, використовується дослідниками у багатьох смислах, які не можна звести до одного знаменника. По-друге, ця категорія в

кожному із існуючих підходів до неї (тобто в кожному із багатьох смислів) теоретично «пропрацьована», розроблена слабко і потребує подальших серйозних наукових зусиль по її вивченню. На сьогодні механічну заміну категорії «формація» категорією «цивілізація» можна вважати малообґрунтованою.

Другий висновок, який можна зробити із представленого вище дослідження, полягає в тому, що волюнтаристські спроби ламати глибинні порядки соціуму, фундаментальні соціальні інститути, осьові суспільні скріпи приречені на невдачу, провал. Таким суб'єктивістським намаганням, у першу чергу, мають протистояти наукові, всебічно аргументовані дослідження, які б попереджали ризики і небезпеки, до яких можуть призвести емоційно зворушливі, привабливі, але бездоказові гасла та проєкти. Наші сучасники є свідками багатьох крупних починань на державному рівні, що гучно проголошувались і як доленосний вибір, і як довгострокова стратегія, і які, на жаль, закінчувалися нічим. Л. Кравчук стратегію будував від зворотного – він її вбачав у тому, щоб розірвати зв'язки з колишніми союзними республіками і не увійти до СНД у якості повноправного члена. Це він пояснював тим, що на той час наша країна була однією із найбагатших серед інших «колег» по Союзу. Тому, на думку Л. Кравчука, треба було розірвати зв'язки з ними і не дати їм виснажити нас. Така стратегія називалась цивілізованим розлученням. У зовнішній політиці проголошувався курс на роззброєння і нейтральний статус. Л. Кучма проголошував стратегію різновекторності, притримуючись рівновіддаленості від військових союзів. В. Ющенко віщав про нову дорожню карту, європейський вибір і вступ до НАТО; В. Янукович ірраціонально метався між молотом і ковадлом Євразійського Союзу і Європейського Союзу. Проте це були політичні декларації і

симулякри. Ними завішували і прикривали реальні процеси нееквівалентних обмінів в економіці, а то й просто розкрадання державної власності, становлення олігархічної системи. І, головне, в країні не було тієї політичної фігури, яка б жила державними справами, для якої б це був сенс життя і яка не займалася б своїм власним збагаченням. Можливо і правий один вітчизняний академік, який не раз стверджував, що люди, які виростили в бідності, завжди будуть прагнути взяти для себе про запас, стільки, скільки зможуть, скільки дозволить ситуація. Але люди з психологією бідного (а не за фактом походження) ніколи не зможуть стати фігурами історичного масштабу для своєї країни.

Нова, післямайданна влада, проголосила орієнтацію на вступ до ЄС і НАТО й пообіцяла «жити по-новому». На жаль, час що вже минув після драматичних подій 2013–2014 рр., не виявив принципово нових, ефективних механізмів функціонування держави і суспільства. Поки що більшість населення, як доводить наше моніторингове дослідження, переконалося в тому, що «жити по-новому» зовсім не означає жити краще. Тому сьогодні існує кричущий виклик українському суспільству на пропозицію довгострокової стратегії його розвитку, в основі якої б лежала науково обґрунтована, твереза, реалістична ідея.

У цих умовах соціологи мають займати позицію, до якої закликав Норберт Еліас: *«Коли мова йде про теоретичну роботу соціологічного дослідження, потрібно взагалі звільнитися від панування тих чи інших суспільних ідеалів або догматичних доктрин. Бо тільки тоді ми зможемо сподіватися на те, що адекватні реальності соціологічні пізнання принесуть якусь користь при вирішенні гострих суспільних проблем. А це станеться лише в тому випадку, якщо ми перестанемо піддаватися впливу упереджених ідей, якщо першість при постановці і вирі-*

шенні проблем буде віддано дослідженню того, що є насправді, а не тому, що відповідає нашим бажанням [1]».

Третій наш висновок полягає у тому, що культурно-цивілізаційний набір цінностей не можна розглядати механічно. Вони існують як складна багатовимірна система, між елементами якої існують відносини різних типів, зв'язки різної якості та різного ступеню інтенсивності. До того ж, цивілізацію розглядають, як культурну суперсистему, що складається, у свою чергу, із систем і скупчень. Характер всього комплексу цих зв'язків і створює неповторність кожної із цивілізацій. Помилково уявляти кожну з цивілізацій як систему, що має тільки їй притаманний набір елементів. Справа в тому, що кожна із цивілізацій складається, практично, із таких же елементів, на яких засновані й інші цивілізації. Кожна із цих моделей набуває свою специфіку, додаткових характеристик і якостей за рахунок неповторних внутрішніх взаємозв'язків у своїй культурно-цивілізаційній системі. Саме ці взаємозв'язки є основою неповторного соціокультурного коду даної цивілізації.

Культура формує цінності соціуму, груп і особистості. Сформовані цінності маркують соціальне середовище, в якому перебуває особистість, вони фарбують у свої кольори її картину світу. Тому цінності є найважливішим елементом цивілізаційно-культурної системи.

Продовжуючи думку про те, що цивілізаційно-культурні системи дають особливу інтерпретацію людським цінностям, надають загальнолюдським цінностям неповторні відтінки, зазначимо, по-друге, що кожна з них має свій неповторний набір основних, базисних цінностей. Останні утворюють ціннісну домінанту даної моделі цивілізації. По-третє, у кожній цивілізації є набір найпоширеніших, масово переважаючих цінностей. По-четверте, неповторність цивілізації надає оригінальне співвідношення корінних, аутентичних, споконвічних

цінностей і запозичених з інших цивілізаційних систем. По-п'яте, специфіка кожної цивілізації полягає у наборі цінностей, що походять із сучасного способу життя та із різноманітних укладів минулого. По-шосте, кожна цивілізація складається із співіснуючих у ній, не просто різноманітних цінностей, а протилежних цінностей. Зміст протистояння головних, центральних цінностей надає особливого відтінку даній цивілізації. По-сьоме, кожна з цивілізацій має неявні типові розумові моделі, переважаючий умонастрій.

Отже, культурно-цивілізаційні системи – це великомасштабні суспільно-історичні утворення, порядки, які формуються, змінюються і розпадаються у вимірах епох. Зведення їх до короткострокових в історичному масштабі спільностей є спрощенням і вульгаризацією.

До цього треба додати ще одне міркування, пов'язане із складною теоретичною проблемою, узгодженою з культурними цінностями. Її сутність полягає в тому, що цінності за своєю природою не сумірні. У науці цей постулат відомий, як принцип або закон Юма [2]. Згідно нього наукові судження не можуть бути підґрунтям для норм і цінностей. Основою останніх є традиції, святі писання. Тому і зробити висновок, про те, цінності якої цивілізації є «кращими», «вищими», «правильнішими», неможливо. Кожна з існуючих людських цивілізацій є самодостатньою і рівноцінною. Тому не можна вбачати у переході (хоча б і в умоглядному) від однієї цивілізації до іншої прогрес.

Проте цей постулат є швидше теоретичним. Він ще не збігається з міжнародною практикою. Адже і сьогодні цивілізації розташовують в ієрархічному порядку не тільки в теоретичних побудовах, але і в суспільній свідомості, у реальній політичній практиці. До сих пір жалоба за жертвами терору, що стався в європейських країнах або США, світові засоби масової комунікації висвітлюють дуже широко, громадськість організовує

різноманітні публічні акції пам'яті, а про жертв терору в Іраку, Пакистані, Афганістані, в африканських країнах інформація подається мимохідь, як чергова звичайна, прохідна подія.

Ще однією важливою проблемою в контексті взаємодії цивілізацій є проблема запозичень між цивілізаціями. Є різні форми постановки цієї проблеми. Найбільш кардинальною формою постановки питання про взаємодію цивілізацій є така, коли стверджують, що можлива відмова представниками однієї із цивілізацій від всіх своїх культурних кодів, цивілізаційних основ, засад і вибір ними із існуючих чи тих, що існували, цивілізації та перехід на її принципи існування.

Хоча така форма взаємодії, швидше за все, є умовною побудовою, яка ніколи в історії і ніде не була (і, очевидно, не буде) реалізована. Насправді, історична практика показує існування більш або менш інтенсивної взаємодії та взаємообміну між цивілізаціями в усі часи. Така взаємодія не призводить до повної відмови від свого способу життя, цінностей, культури тощо, тобто абсолютної втрати основ своєї цивілізації, так же як і не призводить до абсолютного копіювання, тотального перебирання на себе всіх елементів вибраної цивілізації. Насправді, відбувався взаємообмін елементами цивілізацій. Переважно це був рівнозначний обмін. Хоча, звичайно, війни, завоювання, підкорення народів породжували асиметрію в культурно-цивілізаційних процесах.

Якщо у попередні історичні періоди, коли комунікації між цивілізаціями, особливо віддаленими, були ускладнені, інокультурні, іноцивілізаційні запозичення були утруднені, то в умовах глобалізації взаємодія, взаємообмін і запозичення між цивілізаціями надзвичайно інтенсифікуються. Процеси міжцивілізаційного обміну стають однією із основних характеристик процесу глобалізації. Проте цей обмін набув системної якості не-

рівномірного й нееквівалентного обміну. У сьогоднішньому світі в цьому аспекті взаємовідносин існує явно виражена асиметрія, де домінантними у поширенні стали цінності євроатлантичної цивілізації. Останні є не стільки елементами, що продовжують традиції культури євроатлантичних країн, скільки є продуктами сучасного суспільства споживання і масової культури.

Наступний висновок полягає в тому, що сучасний глобалізований світ формує зовсім інші взаємовідносини між існуючими культурно-цивілізаційними системами. Взаємодія між ними породжує нове утворення – постіндустріальну, інформаційну цивілізацію. Це не ще одна цивілізація у низці існуючих, а це – цивілізація нового типу. Вона формується на інших засадах, аніж усі інші. Головною її характеристикою є технологічні досягнення, що стають надбанням усіх суспільств, незалежно від їх культурно-цивілізаційної належності. Другою її провідною характеристикою є масова культура з універсальними для всіх країн цінностями. Третя риса із цього ряду полягає в тому, що населення у своїй поведінці орієнтується на цінності суспільства споживання. Ще однією відмінністю, що притаманна постіндустріальній цивілізації, є принцип плюралізму, який проникає у всі сфери суспільного життя. Зазначені характеристики є універсальними і вони проявляються на всіх континентах. Вони уніфікують спосіб життя різних народів, роблять їх поведінку за багатьма параметрами подібною. Дана тенденція входить у суперечність з тенденцією збереження етнічних культур, традицій, автентичності стилів життя. Однак потенціал першої тенденції на сьогодні переважає другу. Першій тенденції сприяє політика урядів і пануючих еліт.

Так, цінності споживання, завдяки всеохоплюючим світ медіа, проникають в усі суспільства, незалежно від рівня розвитку їх економіки і рівня добробуту населен-

ня. Споживання товарів і послуг стає самоціллю. На перше місце висувається не споживча цінність товару, а його модність та належність до певного бренду. Такі цінності, як самореалізація особистості, завдяки набутому високому професіоналізму, креативність, поступаються гедонізму, прагненню до успіху та збагаченню.

І, нарешті, останній висновок. Нерідко цивілізацію ототожнюють з цивілізованістю, розвиненістю, перш за все, у технологічному плані. У такому контексті словосполучення «цивілізаційний вибір» у найбільш радикальному сенсі можна тлумачити так, що йдеться про вибір цивілізованості на відміну від варварства чи дикунства. Тобто, мова йде про оцінний ряд, у якому є найвищий, найкращий рівень – цивілізованість. Проте у наші дні цивілізованість розглядають у більш м'якому варіанті тлумачення смислу цього терміну. За нею розуміють певні технологічні, правові, соціальні, культурні досягнення, що були здобуті за рахунок проведення рішучих реформ та всебічного впровадження інновацій. У такому значенні вживають словосполучення «цивілізовані країни», тобто благополучні, розвинені, демократичні країни з високим рівнем життя. Наприклад, на питання нашого моніторингу «Якщо виходити з Ваших власних бажань, уявлень про життя, то як би Ви хотіли жити?» найбільше респондентів (50%) відповіли «жити так, як здебільшого живуть люди в сучасних цивілізованих країнах».

Однак більш строгим позначенням цих процесів є категорія модернізації. Вона означає масштабний процес суспільних перетворень, в основі якого лежить перехід від традиційного до сучасного суспільства, яке побудоване на ринковій економіці, новітніх технологіях, розвинутій мережі комунікацій, на політичному устрої, заснованому на засадах демократії, плюралізму, прав людини тощо. При цьому зміна соціально-економічних і політико-ідео-

логічних інститутів не передбачає зміни цивілізаційно-культурної матриці суспільства і його культурних кодів.

На нашу думку, у прихильників «цивілізаційного вибору» відбувається підміна понять. Говорячи про «цивілізаційний вибір», вони, насправді, у його зміст вкладають явища і процеси, що прийнято називати модернізацією. Вважаємо, що це принципово недопустимі речі. За цим стоїть занадто вільне тлумачення поняття цивілізації. Такі підміни понять у науковому плані не продуктивні. Вони лише заплутують наші уявлення про суспільство.

Процес освоєння відповідних суспільних моделей має своє визначення – модернізація. Тому не слід отожднювати процес вибору цивілізації з суспільною модернізацією.

Література

1. *Элиас Норберт*. О процессе цивилизации: Социогенетические и психогенетические исследования. – М.: СПб, 2001. – С. 47.
2. *Максимов Л.В.* «Гильотина Юма»: pro et contra // Этическая мысль. Выпуск 12. – Российская Академия Наук. Институт философии. – М. – 2012. – С. 124-143.

Наукове видання

**СТАН СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА:
ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВИМІР**

(українською мовою)

За науковою редакцією
доктора соціологічних наук, професора,
члена-кореспондента НАН України *М.О. Шульги*

Авторський колектив:

*О.Г. Злобіна, Н.В. Костенко, М.О. Шульга, Л.Д. Бевзенко,
Г.І. Чепурко, М.О. Макеєв, А.О. Ручка, О.І. Вишняк,
Т.О. Петрушина, О.С. Резнік, І.О. Мартинюк,
Н.І. Соболева, Н.Л. Бойко, М.А. Паращевін*

Відповідальна за випуск *Л.Лещенко*
Редактор *В.Братко*
Комп'ютерна верстка *І.Данилюк*

Підписано до друку 27.04.2017 р. Формат 60x84¹/₁₆. Папір офс. № 1.
Друк офсетний. Ум.др.арк. 12,4 Замов. № . Наклад 300.

Видруковано з оригінал-макета, виготовленого в комп'ютерному комплексі
Інституту соціології НАН України. 01021, Київ-21, вул. Шовковична, 12

Надруковано ТОВ “НВП “Інтерсервіс”.
02099, м. Київ, вул. Бориспільська, 9